

FONEM TEORİSİNİN ÖNEMİ HAKKINDA

*Kerim DEMİRÇİ**

ÖZET

Dilin yapısını çözümlmek öncelikli olarak dili oluşturan seslerin anlaşılmasıyla ilişkilidir. Ferdinand de Saussure'ün 'Dilde aykırılıklardan başka bir şey yoktur' varsayımından yola çıkan dilciler fonem teorisinin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Modern anlamda fonem teorisi, özellikle Rus bilgin Baudouin de Courtenay başta olmak üzere Nikolai Trubetzkoy, Paul Passy, Roman Jakobson, Sergey Karçevski gibi birçok uzmanın çalışmalarıyla şekillenmiştir. Bu bilginler dillerin konuşma seslerini çözümlmeyi mümkün kılan bir sistemi dilbilime kazandırmıştır. Bu sistem modern fonetik ve fonoloji çalışmalarının altyapısını oluşturmuştur. Bu yazıda konuşma seslerine mahsus ayırt edici özelliklerin bilimsel metotlarla tespitine dayanan fonem teorisinin en temel özellikleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: fonem teorisi, fonem, alofon, ayırt edici özellik, Baudouin de Courtenay.

ON THE IMPORTANCE OF THE PHONEME THEORY

ABSTRACT

Analyzing the structure of language has primarily to do with understanding the sounds that make up language. Saussure's idea of 'language is a system of mutually defining entities' [there is nothing but differences in language] has been the main incentive behind the phoneme theory. The theory in modern terms has been formed especially by Baudouin de Courtenay and linguists such as Nikolai Trubetzkoy, Paul Passy, Roman Jakobson, Sergey Karçevski. These scholars made a tremendous contribution to linguistics by setting a system that made possible to differentiate speech sounds and phonemes from all other unprocessed (raw) ones. This system laid the foundation of modern phonetic and phonology. This study examines the main features of the phoneme theory that analyzes distinctive features of speech sounds from a systematic approach.

Key Words: phoneme theory, phoneme, allophone, distinctive features, Baudouin de Courtenay

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. El-mek: kerimdemirci@yahoo.com

Giriş

İnsanlara mahsus olan dilin konuşmaya ve dolayısıyla sese dayalı olduğu, konuşma seslerinin diğer bütün ham seslerden farklı olduğu bilinmektedir. Dilin en küçük birimi olarak kabul edilen sesi yeryüzündeki diğer ses ve gürültülerden ayıran en önemli nitelik, onun insana mahsus şekillendirilmiş bir fiziksel vasfının olmasıdır. Doğadaki sınırsız ses çeşitliliğine karşılık insanın çıkarabileceği sesler sınırlı sayıdadır. İnsan sesleri içinde konuşma organları tarafından üretilen ve dil sisteminin temelini oluşturan seslere *konuşma sesleri* (speech sound) adı verilir. Toplamı yüzü aşmayan konuşma seslerinin büyük bir bölümü dünya dillerinde ortaktır ve bu sesler ünlüler ve ünsüzler olmak üzere iki ana gruba ayrılırlar (Eker 2009: 226-227). Bu yazıda, insan konuşmalarını mümkün kılan seslerin önem ve özelliklerini bilgi seviyesinden bilim seviyesine taşıyan fonem teorisi kısaca ele alınacaktır. Fonem teorisini modern ve metodik bir yaklaşımla dilbilime kazandıran ilk dilbilimcilerin kimler olduğu belirtilecektir. Zira dilin seslerini anlayıp sistemleştirme yönünde ilk olma özelliği taşıyan çalışmalar sadece ses olayını değil dildeki birçok olayı izah etmeye ışık tutacak bir altyapının başlangıcı mahiyetindedir. Bize göre fonem teorisi gramer kitaplarında ses olaylarını anlatan bütün bölümlerde öncelikle anlatılması gereken en temel konudur. Bu teori ses bilgisi ve ses bilimi gibi alanların içeriğinin daha iyi bir şekilde algılanmasına zemin hazırlayacaktır. Şimdi fonem teorisinden ne anladığımıza bakalım.

Fonem teorisi nedir ve neyi amaçlar?

Yerli veya yabancı dilbilgisi kitaplarını incelediğimiz zaman uzmanların ekseriyetinin dili çözümlenmeye sestem başladığını görürüz. Bunun sebebi dilin bir sistem olmasıdır. Dil, içinde birbiriyle ilişkili, birbirine bağımlı seviyeleri bulunan ve her seviyesi kendi içinde başlı başına bir sisteme sahip olan bir yapıdır (Eldemir 1980: 130). Gelişigüzel bir sıralanışa sahip olmayan dil belirli kurallar içerisinde sıralanma ve yapılanma sergiler. Francis Katamba'nın (1993: 4) belirttiği gibi bilhassa Amerikalı yapısalci dilbilimciler dili garip bir doğal olay olarak değil, tasvir edilebilir ve incelenebilir bir cisim olarak görmüşlerdir. Bu anlayış genel olarak bir yapı olan dilin bir katmanını çözüp kavramadan öteki katmana geçmeme prensibini benimsemiştir. Dilin her bir katmanına *dilbilimsel seviye* (linguistic level) olarak bakılarak bu seviyeler basitçe şu bölümlere ayrılmıştır: *Sesbilimsel seviye* > *Biçimbilimsel seviye* > *Sözdizimsel seviye* > *Anlambilimsel seviye*. Sesbilimsel seviye yapısal olarak işin temelini oluşturur. Bu seviyenin temelini de fonem¹ adı verilen yapılar oluşturmaktadır. Fonemin analizi dilin analizinin ilk adımını teşkil eder. Dolayısıyla bunu fark eden dilciler bir matematikçi hassasiyetiyle fonemi tanımlayıp sınırlarını çizmeye çalışmışlardır. Bu amaçla fonem terimi ilk olarak 1870'lerde Jan Baudouin de Courtenay tarafından bilim dünyasına tanıtılmış daha sonra onun öğrencileri fonem teorisini geliştirmişlerdir. Bu konuda Alfia Abazova şunları kaydetmektedir (Strazny 2005: 829-830):

Fonem terimi ilk olarak 1875 yılında insan konuşmasının temel birimi olarak tanıtıldı. Terimin ilk defa 1873'te Fransız dilbilimci Dufliche-Desgenettes tarafından kullanıldığı söylene de esas olarak [Kırım-Rusya] Kazan Üniversitesi'nde 1875-1895 yılları arasında Jan Baudouin de Courtenay ve Mikolaj Kruszewsky'nin ses ile ilgili yaptıkları geniş çalışmalar fonem teorisini kurmuştur. Kazan [dilbilim] Okulu, fonemlerin 'insan konuşmasının psikolojik karşılığı' olduğu fikri üzerine yoğunlaşmıştır. Baudouin'e göre fonem, esasen konuşurun zihninde oluşur. Ses, zihinsel imaj veya psikolojik izlenimin temsilcisidir. Konuşma sürecinde kişinin çıkardığı ses onun zihnindeki imajı veya psikolojik izlenimi dışı vurma isteği olarak algılanabilir fakat telaffuz daima fonetik bağlam tarafından şekillendirilir.

¹ *Fonem* kelimesi Grekçe *phonema* kelimesinden gelir ve 'ses' anlamındadır.
<http://www.etymonline.com/index.php?search=phoneme&searchmode=none> (3.11.2010).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
 Volume 6/2 Spring 2011

Bu yaklaşıma göre konuşan kişi zihninde oluşan izlenimlerin, duyuların, hislerin ve benzeri durumların birbirinden farkını ortaya koyup dışarıya bir karışıklığa mahal vermeden aktarabilmek için seslere de farklı özellikler yüklemek durumundadır. Başka bir deyişle, seslerin farkları verebilmesi için kendilerinin ötekilerden farklı özelliklere sahip olması gerekir. İşte fonem teorisine göre her bir konuşma sesinin eski tabirle nev-i şahsına münhasır, yani kendini diğer seslerden en az bir *ayırt edici özelliğe* (distinctive feature) sahip olması gerekir. Ayırt edici özellik terimi dilbilimde daha çok fonolojiye mal olmuş olup zıtlıklar üzerine kurulmuş bir sistemin göstergesidir (Bkz. Crystal 1998: 121-123). Roman Jakobson, ayırt edici özellikleri, sesler arasındaki anlamlı zıtlıklar ile insanların sesleri ayırt edebilme kabiliyetinin manifestosu olarak görür. Jakobson, *Fonem kavramı* (1942), adlı yazısında bir dilin bütün konuşurlarının -doğru söylendikleri takdirde- duydukları tüm sesleri en ince ayrıntısına kadar doğru bir şekilde ayırt edebilmektedir. Yabancılar ve hatta dil uzmanlarının aynı sesleri doğru algılayıp farkı görebilmeleri oldukça zordur (Mielke 2008: 25).

Fazla ayrıntıya girmeden fonem teorisinin ortaya çıkışına göz atalım. Rusya'da Polonya asıllı Baudouin de Courtenay, İsviçre'de Saussure, İngiltere'de [Henry] Sweet ve Fransa'da [Paul] Passy bu teoriyi ana hatlarıyla ortaya koyarken 1928 yılında Lahey'de toplanan Uluslararası Birinci Lengüistik Kongresi'nde bu teori Nikolai Trubetzkoy, Roman Jakobson ve [Mikolaj Habdank] Kruszewski tarafından iyice şekillendirilmiştir (Başkan 2003: 94). Özcan Başkan, (s. 90) fonem teorisinin altyapısını Ferdinand de Saussure'ün 'Dilde, aykırılıklardan başka bir şey yoktur' sözünün şekillendirdiğini söyler. Modern fonem teorisinde fonem anlam ayırt edici sestir. Fonem, genel anlamda insana ait olan konuşmanın ve bilimsel anlamda fonolojinin en küçük birimidir. Örneğin, *yay* sözcüğünün başındaki *y* sesi onu *bay* ve *ray* sözcüklerinden ayırır. Bu durumda *y-ay*, *b-ay*, *r-ay* sözcüklerinde /y/, /b/, /r/ farklı ses birimlerdir² (Eker 2009: 235). Türkiye Türkçesinin resmî alfabetinde 29 fonem vardır. Bu fonemlerden herhangi birini ötekilerden ayırıp incelediğimizde seçtiğimiz bu fonemin geri kalan 28 fonemden en az bir özellik³ bakımından ayrılması gerekir. Bu fark onu kendi başına bir fonem olarak diğerlerinden ayırma gücüne sahiptir. Örneğin, her konuda (oluşum noktaları, süre, çıkış yolu vs.) birbirlerinin aynı olan *g/k*, *f/v*, *c/ç*, *p/b* gibi fonem çiftleri ses tellerinin titreşip titreşmemesine geldiğinde birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Türkçede *gel* ile *kel*, *fay* ile *vay*, *çayır* ile *çayır*, *pir* ile *bir* kelimeleri arasındaki anlam farklarının esas sebebi *g/k*, *f/v*, *c/ç*, *p/b* fonemlerinin ayırt edici özellikleridir. Dolayısıyla bu kelimelerde kullanılan sesler için şunu söyleyebiliriz:

/g/≠/k/, /f/≠/v/, /c/≠/ç/, /p/≠/b/

Fonemleri birbirinden ayırmak amacıyla kullanılan kelime çiftlerine *en küçük ortak çift* (minimal pair) adı verilir. Dillerde ortak çiftler bir fonemin farklı bir ses olup anlam farkı yaratmaya muktedir olduğunu test etmeye yararlar. Bu, bir tür doğrulama veya matematiksel tabirle sağlama yapma işlemidir. Alfabede kendine yer bulmuş olan bir sesin kendisine benzeyen veya benzemeyen öteki seslerin tümünden ayrıldığı ortak çiftler aracılığıyla tespit edilebilmektedir. Yukarıda geçen *gel-ke*, *fay-vay*, *çayır-çayır*, *pir-bir yay-bay* gibi çiftlerin yanında Türkçede seslileri ayıran farklı çiftler de vardır:

resmî 'resimle ilgili' *resmî* 'yükleme hali' /î/≠/î/

² Modern dilbilim konvansiyonel olarak *sesbirimleri* (fonem) iki taksim / / arasında, *alt sesbirimleri* (alofon) ise iki köşeli parantez [] arasında göstermektedir.

³ Vokal olsun konsonant olsun konuşma seslerinin birbirinden farklılığını göstermek için başvurulan birden çok ölçüt (bakış açısı) vardır. Bunların en yaygın olanları ünlüler için *oluşum noktaları*, *çenenin durumu*, *süre*, *dudakların durumu*, *yükseklik* vs. iken konsonantlar için *oluşum noktaları*, *ses tellerinin durumu*, *salınım süreleri*, *ağızdan veya genizden çıkarılmaları* vs. gibi bakış açılarıdır. Mesela Türkçedeki 29 sesi *a* sesinden *z* sesine doğru bir tabloya sıralasak, her bir sesin altına yukarıdaki ölçütlere göre + (var) ve - (yok) işareti koysak her bir sesin geri kalan tüm seslerden en az bir bakış açısına göre ayrı olduğunu görürüz.

Turkish Studies

kâr ‘kazanç’ *kar* ‘bir yağış türü’ /â≠/a/
şûra ‘danışma heyeti’ *şura* ‘yer yön zarfı’ /û≠/u/

Ancak ses bilgisi tamamen zıtlıklar yaratan fonemlerden ibaret değildir. Ses birimlerin anlam farkı yaratmayan alt sesleri de mevcuttur. Fonem teorisinin önemli bir tarafını oluşturan bir kavram da *alofon* kavramıdır. Anlam farkı yaratmayan ses birimlere *alt ses birim* (alofon) denir (Eker 2009: 235). Baudouin’in St. Petersburg’da derslerine devam eden Rus dilbilimci Lev Scerba (1880-1944) hocasının fonem konusundaki psikolojik yaklaşımını kabul etmekle birlikte sonradan fonemin işlevsel yönü üzerine yoğunlaşır. Scerba fonem teorisine *tamamlayıcı dağılım* (complimentary distribution⁴) terimini eklemiştir. Tamamlayıcı dağılım aynı fonemin farklı fonetik bağlamlarda anlam değiştirmeyen değişik varyantı demektir (Strazny 2005: 830)-831). Bu durumda anlam değiştirmeyen iki ses birbirinin *serbest değişimleri* (free variation) olarak ortaya çıkarlar. Bu yaklaşım fonem gibi algılanan fakat fonem olmayan seslerin tespitinde geçerli bir ölçüt olmuştur. Aşağıdaki örneklerde farklı gibi gözükten ortak çiftler anlam bakımından aynıdır:

cigara=sigara (c=s) jandarma=candarma (j=c)
 beg=bey (g=y) piştim=biştim (p=b)
 kaymak=gaymak (k=g) horaz=horoz (a=o) vs.

Bölgesel ağızlardan veya kişisel sebeplerden kaynaklanan söyleyiş farkları kelimeler üzerinde kendilerini ses farklılığı olarak gösterir. Bu ses farklarının çoğu yeni bir sesbirim olmayıp belirli bir sesbirimin alt sesbirimleri yani serbest değişimleridir.

Peki, yukarıda kısaca anlatmaya çalıştığımız fonem teorisinin dili çözümlmeye yönelik çalışmalarda ne gibi kullanım alanı veya faydaları olmuştur? Her bir sesi bir matematikçi hassasiyetiyle bir rakam gibi tek tek ele alıp bu seslerin büyük dil yapıları içerisindeki etkilerini incelemek dile ait ayrıntıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çok genel ve kabataslak bir şekilde ‘dil, seslerle konuşulur’ genellemesi fonem teorisine yerini daha titiz ses çalışmalarına bırakmıştır. Bu ayrıntı sesten büyük yapılara da uygulanmıştır. Her şeyden evvel dilin yalnızca -duymaya çok alışık olduğumuz-sözdiziminden ibaret olmadığı, dilin temelde bir ses dizimi⁵ olduğu, morfolojik, leksikal ve sentaktik dizimin bu ses dizimi temelinde şekillendiği fonem teorisine daha açık olarak görülmüştür. Her bir dilbilimsel seviyenin kendini oluşturan daha küçük parçalarının belirlenip tanımlanmasında sesin analizi oldukça önemli bir yer tutar. Aşağıdaki örnekte dilin sadece söz diziminden ibaret olmadığını gözlemleyebiliriz:

1. K-ö-p-e-k-l-e-r-i-m-i-z k-e-d-i-l-e-r-e g-ü-n-l-e-r-c-e n-e-f-e-s a-l-d-ı-r-m-a-m-ı-ş-t-ı. (ses dizimi)
2. Köpek-ler-imiz kedi-ler-e gün-ler-ce nefes al-dır-ma-mış-tı. (morfem dizimi)
3. Köpeklerimiz-kedilere-günlerce-nefes aldırılmamıştı. (söz dizimi)

Bu dizilişlerin her birinde dizilişi oluşturan unsurların (ses, kök-ek, kelime/öge) yerleri belirli oranlarda değiştirildiğinde ‘anlam’ denen hedefe ulaşma ihtimali azalmaktadır. Unsurların büyüklüğüne bağlı olarak anlam kaybı sesten kelimeye doğru (ses > morfem > leksikon) azalmaktadır. Ama her seviyede değişikliğin derecesi arttıkça ve değişiklik belirli bir noktaya

⁴ Alfia Abazova tamamlayıcı dağılım teriminin Rus dilbilimci Lev Scerba tarafından ortaya çıkarıldığını söylerken Hadumod Bussmann, *Dictionary of Language and Linguistics* adlı eserinde (2006: 215, 430) bu terimin N. S. Trubetzkoy tarafından tanımlandığını söyler.

⁵ Türk dilcilerden Ömer Demircan’ın Türkçenin ses yapısıyla ilgili kitabını *Türkçenin Ses Dizimi* diye adlandırması bilindiği kadarıyla ‘ses dizimi’ tabirinin bir kitap ismi olarak kullanılması bakımından bir ilktir. Araştırmacının bu adlandırmayı fonem teorisinin etkisi altında yaptığını söylemek yanlış olmasa gerek. Şunu belirtelim ki kitabın isminde ‘dizim’ kelimesi geçmese de Türkçenin ses olaylarını anlatan ve son yılların bu konudaki en kapsamlı kitabı M. Volkan Coşkun’un *Türkçenin Ses Bilgisi* adlı eseridir. Coşkun, gramerin yalnız fonetik konusuna ayırdığı bu kitabıyla fonetiğin diğer dilbilimsel katmanlarla olan ilişkilerine ve fonetik deneylere geniş yer vermiştir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
 Volume 6/2 Spring 2011

gelince anlam tamamen kaybolur. Aşağıdaki birinci (1) cümlede anlam tamamen kaybolmuştur. Anlam taşıyabilme kabiliyeti açısından sesler; morfemlere, kelimelere ve öğelere göre daha anlamsız⁶ birimler olduğundan seslerin yer değişikliği anlamı daha çabuk yok edebilmektedir. İkinci (2) cümlede anlam biraz uğraştıktan sonra çıkarılabilir. Üçüncü (3) cümlede yer değişikliğinin anlamı çok tam olarak bozmamasının sebebi cümlenin kısa olmasından kaynaklanmaktadır. Öge sayısı çok olan, paragraf uzunluğundaki sıralı ve bağlı cümlelerde sentaktik değişiklikler de anlamı tamamen öldürebilir. Cümlelere sonradan bir ekleme veya çıkarma işleminin yapılmadığına dikkat ediniz:

1. l-k-ö-e-p-i-i-z-r-m-e-k e-i-e-k-e-r-l-d r-g-e-n-l-e-ü-c s-e-f-n-e m-ı-r-d-ı-a-ş-t-ı-m-a-l

2. ler-köpek-imiz e-ler-kedi ce-ler-gün nefes tı-ma-mış-dır-al

3. nefes-köpeklerimiz-kedilere-aldırmamıştı-günlerce

Fonem teorisinin öncülüğünde *parçalarüstü sesbirimler, morfemler, alomorflar, monemler, etimonlar, söz öbekleri, öğeler* vs. kaba birer dil varlığı olmaktan çıkıp ayırt edici özellikleri dikkate alınarak daha hassas yaklaşımlarla ele alınmıştır. Neredeyse tüm alanlarda varlığın en küçük parçalarına erişme isteği göze çarpmaktadır. Atomun proton ve nötronların dışında daha küçük olan quartzlara veya bunlardan daha küçük parçacıklara ayrıldığı, her şeyde makrodan mikroya, mikrodan nanoya geçildiği dünyada dilin de en küçük parçalarına inme isteği doğal bir durumdur.

Türkçedeki yön adlarına bakalım. Yönlerin çok da önemli olmadığı bir mesleği olan kişiler için *doğu, batı, kuzey* ve *güney* kelimeleri yönleri ifade etmek için yeterli olabilir. Bu dört ana yön yeterli olmasa bile *kuzey-doğu, güney-doğu, kuzey-batı* ve *güney-batı* gibi arayön gösteren kelimelerinin yeterli olacağını düşünülebilir. Buna mukabil bir meteoroloji uzmanı için bunların yeterli olması düşünülemez. Meteoroloji uzmanının daha ayrıntılı ara yönleri gösteren kelimeler bulması gerekir. Nitekim bu tür bilimlerde normal insanların bilmediği onlarca farklı kelime kullanılmaktadır. Meteorolojide dile dayalı kelimelerin (adların) yetersiz kaldığı noktada matematik dili sayılan rakamlar devreye girer. Hatta rakamların yanında ‘derece’ ve ‘dakika’ bildiren işaretler kullanılarak mevcut durum (ayrıntı) ifade edilir. Bu durum matematiğin kendi içinde de gözlenir. Sıradan bir insan için 1, 2, 3, 4...10 vb. düz/doğal sayılar yeterli iken bir matematikçi için 1 ile 2 arasında virgülle ifade edilecek birçok ara sayı vardır (1.01, 1.02, 1.03, 1.04, 1.05, 1.06, 1.07, 1.08, 1.09 - 2). Nano boyutta bu ara sayıların adedi muazzam bir şekilde çoğalacaktır. Bu durum olaya dışarıdan bakan sıradan insan için gereksiz gibi algılansa da hem işin uzmanı açısından hem de varlık realitesi açısından gereklidir. Farklı bilim dallarındaki emsalleri gibi fonem teorisi de dili anlama adına ayrıntıların fark yaratabilecek özellikte olduğunu gösterme ameliyesidir.

Mesela fonem teorisinin *ayırt edici özellikler* yaklaşımıyla fiillerin çekimi konusuna bakılınca, şimdiye kadar genel bir adla geçiştirilen *zaman* ve *kip* gibi kavramların aslında ne kadar ayrıntılı olduğu görülebilir. Birbirine yakın gibi görünen fiillerin bile derine inilince öteki fiile göre bir ayırt edici özelliği olduğunu tabir yerindeyse bunun milimetrik bir fark bile olsa mevcut olduğunu görmek mümkündür. Örneğin *ölmek, vefat etmek, gebermek, nalları dikmek, ebedî istirahatgâhına çekilmek, ex olmak, tahtalı köye gitmek, hayatını kaybetmek, son yolculuğuna*

⁶ Fransız dilbilimci André Martinet (1908-1999) 20. yüzyılda İşlevsel Yapısalcılığın en önemli simalarından biridir. Ona göre dil çift eklemli bir yapıdır. Bunlardan ilki anlamlı olan morfemler ve kelimeler düzeyidir. İkincisi ise bu anlamlı yapıları oluşturan anlamsız düzeydir ki bu düzeyi fonemler oluşturur (Crystal 2008: 35). Dolayısıyla anlamsız yapıların yer değiştirmesi durumunda anlam bütünlüğünü takip edebilmek ile anlamlı yapıların yer değiştirmesinden sonra anlam bütünlüğünü yakalamak arasında büyük farkların görülmesi anormal bir durum değildir. Çift eklemlilik konusu için bkz. Mehmet Aydın 2007, *Dilbilim El Kitabı*, s. 29-31.

uğurlanmak, dar-ı bekaya irtihal etmek, göç etmek vs. gibi fiiller aynı anlam ekseninde birbirlerinden farklılık arz eden fiillerdir. Bu fiillerin tümü biyolojik olarak hayatın sonlanması anlamına gelse de her biri bu biyolojik sonlanma olayını ifade eden kişinin bakış açısını yansıtmaya açısından farklılık gösterir. Örneğin *aspekt* (bakış/görünüş) olayı bugün başlı başına incelenen bir konu haline gelmiştir.

Yazımızın başında belirttiğimiz, fonem teorisinin seslerde bulunan ve bulunmayan özellikleri *artı* (+) ve *eksi* (-) ile gösterme metodu anlambilimde de kullanılmaktadır. Dilde kesişme veya örtüşme yüzdeleri birbirine çok yakın olan her bir kelimenin bir diğerinden belirli oranda farklı olma ihtimali bu yöntemle daha açık olarak gösterilme imkânına kavuşmuştur. Sesbilgisinden alınan bu yöntem aşağıdaki iki örnekte birbirine yakın fiillerin ve nesnelere arasındaki ayrım için kullanılmıştır.

Aşağıdaki beş fiil malın/nesnenin transferiyle ilgili detayları göstermektedir:

	sahip değiştirme	isteğe bağlı transfer	değiş tokuş	fiyat	özneye geçmesi
<i>al-</i>	+	+	+	+	+
<i>sat-</i>	+	+	+	+	-
<i>çal-</i>	+	-	-	-	+
<i>ver-</i>	+	+	-	-	-
<i>takas et-</i>	+	+	+	-	+

(Riemer 2010: 158).

Emel Huber'den aldığımız aşağıdaki kelimeler aynı anlam ekseninde oldukları halde ayrımı bakımından farklı nesnelere göstermektedir. Huber bunu yapısal dilbilim kapsamında 'anlambilimsel çözümlemesi' olarak tanımlarken bizim ayırt edici özellik olarak tanımladığımız kavramı 'ayırtıcı özellik' diye adlandırır:

Sandalye: [+mobilya parçası; +oturmak için; +ayaklı; +sırtlık; -koltuk]

Koltuk: [+mobilya parçası; +oturmak için; +ayaklı; +sırtlık; +koltuk]

Tabure: [+mobilya parçası; +oturmak için; +ayaklı; -sırtlık; -koltuk]

Şilte: [+mobilya parçası; +oturmak için; -ayaklı; -sırtlık; -koltuk]

(Huber 2008: 156-158).

Sonuç

Bu kısa yazıda fonem teorisinin dili anlamaya yönelik iki önemli faydasını anlatmaya çalıştık. Bunlardan ilki dilbilimcilerin bu teori vasıtasıyla en küçük dil unsuru olan sesleri kurallara ve metodolojiye dayanarak tespit imkânı elde etmiş olmalarıdır. İkincisi ise aynı teorisinin dilin bir dizgeler bütünü olduğunu ve bunun bütün dilbilimsel seviyelere taşınabileceğini gösteriyor olmasıdır. Başka bir ifadeyle dilin alt yapısını teşkil eden sesin kuralları ve kuramları dâhilinde açıklanabilmesi dile ait öteki yapıların anlaşılmasının olmazsa olmazıdır. Bir dilin sesler aracılığıyla konuşulduğunu bilmek ile bu seslerin fonetik ve fonolojik özelliklerini kurallara tespit ederek izah edebilmek bir sürecin birbirini takip eden iki önemli aşamasıdır. Fonem teorisi ses olayını bilgi düzeyinden bilim düzeyine geçirmenin en önemli adımı olarak adlandırılabilir. Giriş bölümünde bahsettiğimiz gibi dilbilgisi kitaplarının ses bilgisi bölümleri fonem teorisinin ışığı

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

altında tekrar ele alınmalıdır. Türkçe dâhil hangi dilin fonetiği veya fonolojisi anlatılırsa anlatılsın işe öncelikle fonem teorisinin kavratılmasıyla başlanması gerekir. Türkçede (resmi alfabeyle göre) 29 sesin olduğunu öğrenilen bir bilgi olmaktan çıkarıp 29 fonemin her birinin geri kalan 28 fonemden en az bir yönüyle farklı olduğunu teorik desteklemeyle kavranılan bir algı haline getirmek gerekir. Zira teori, pratiğin altyapısını izah etme işlemidir. Bu yaklaşımla elde edilen bilginin derinliği ve kalıcılığı, ezberin ve yüzeyselliğin önüne geçecektir.

KAYNAKÇA

- AYDIN, Mehmet (2007), *Dilbilim El Kitabı*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- BAŞKAN, Özcan (2003), *Lengüistik Metodu*, İstanbul: Multilingual.
- BUSSMANN, Hadumod (2006), *Dictionary of Language and Linguistics*, London and New York: Routledge.
- COŞKUN, M. Volkan (2010), *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- DEMİRCAN, Ömer (2002), *Türkçenin Ses Dizimi*, İstanbul: Der Yayınları
- EKER, Süer (2009), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ELDEMİR, Aysu (1980), “Saussure’den sonra yapısal dilbilimde sözdizimi konusunda tutumlar yöntemler ve dönüşümlü üretimsel dilbilgisinde Chomsky” *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları 1*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Doruk Matbaacılık Sanayii, s.129-148.
- HUBER, Emel (2008), *Dilbilime Giriş*, İstanbul: Multilingual.
- KATAMBA, Francis (1993), *Morphology*, New York: St. Martin's Press.
- MIELKE, Jeff (2008), *The Emergence of Distinctive Features*, New York: Oxford University Press.
- RIEMER, Nick (2010), *Introducing Semantics*, New York: Cambridge University Press.
- STRAZNY, Philipp (2005), *Encyclopedia of Linguistics*, New York-Oxon: Fitzroy Dearborn. (Alfia Abazova'nın makalesi).
- <http://www.etymonline.com/index.php?search=phoneme&searchmode=none> (3.11.2010)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011